

JAUNOSIOS KARTOS KATALIKŲ INTELEKTUALŲ POŽIŪRIS Į FAŠIZMĄ IR NACIONALSOCIALIZMĄ TARPUKARIO LIETUVOJE

Valdas Pruskus

Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Humanitarinių ir socialinių mokslų katedra
Saulėtekio al. 11, LT-2040, faks. (370-2) 70 04 46

Straipsnyje atskleidžiami jaunosios kartos lietuvių katalikų intelektualų požiūrio į fašizmą ir nacional-socializmą ypatumai. Aptariamos socialinės, politinės bei psichologinės aplinkybės, turėjusios įtakos jų požiūroms formuotis. Supažindinama su katalikų intelektualų požiūriu į rasizmo teoriją ir praktiką. Aptariamas jų pateiktas fašistinės valstybės socialinės ekonominės politikos vertinimas.

Raktažodžiai: *Katalikybė, fašizmas, nacionalsocializmas, rasijų teorija, socialinė ir ekonominė politika*

Įvadas

Socialiniai eksperimentai, kuriuos vykdė tarpukario metais nacionalsocialistai Vokietijoje bei fašistai Italijoje, neliko nepastebėti ir jaunosios kartos lietuvių katalikų intelektualų, susibūrusių aplink „Naujosios romuvos“ (1931–1940) žurnalą ir dėl to ilgainiui gavusių „romuviečių“ vardą. Tarp jų buvo A. Maceina, P. Dielininkaitis, J. Keliuotis, F. Kemėšis ir kt. Ištikimi socialinėms katalikybės idėjoms, jie stengėsi suvokti ir įvertinti šiuos naujus laiko ženklus, jų atsiradimą, prigimtį ir puoselėjimus siekius. Vertindami šiuos eksperimentus, ne visada laikėsi griežtų apibrėžimų, ne visada išsamiai paaiškino savo teiginius.

Todėl nenuostabu, kad menkai įsigilinę į reikalo esmę, dažniausiai neskirdami fašizmo nuo nacionalsocializmo (kaip buvo įprasta tarybiniais laikais), nesigilindami į katalikų po-

žiūrio į šias atmainas ypatumus, tuometiniai tyrinėtojai kaltino juos fašizmo propaganda (1).

Deja, ši tradicija pasirodė gaji. Tai liudija jau nepriklausomybės laikotarpio kai kurių tyrinėtojų darbai, pirmiausia L. Donskio knyga „Tarp Karlailio ir Klaipėdos“ (1997). Joje autorius puola katalikų intelektualus, kaltindamas juos simpatijomis fašizmui. Ypač stengiamasi sumenkinti Maceiną – vieną iš žymiausių tarpukario jaunosios kartos katalikų intelektualų, vadinamas jį menku filosofu ir lietuviško fašizmo ideologu. Kaip pastebi prof. K. Skrupskelis (JAV), Maceiną Donskis kritikuoja remdamasis archaiška filosofijos samprata, operdėta retorika ir gausios tiek faktinės, tiek logikos klaidos rodo, jog geriausiu atveju smerkiamus raštus jis tik vartė, ieškodamas inkriminuojančios medžiagos (2, 212–213).

Kitas Maceinos raštų tyrinėtojas – P. Butkus – nelinkęs sutikti su Donskio kategorišku

tvirtinimu, esą Maceina simpatizavęs „klero-fašizmui“ (3, 6), laikydamas šį teiginį „per daug vienareikšmiu, apibendrinančiu ir todėl mažai įtikinančiu“. Tačiau kartu Butkus nurodo, kad Maceina „savo darbuose neišvengė ir totalitarizmo idėjų obertonų“ (4, 49).

Turint visa tai galvoje, jaunosios kartos katalikų intelektualų požiūris į fašizmą ir nacionalsocializmą apskritai nusipelno platesnio konteksto ir gilesnių įžvalgų. Tai šio straipsnio tema.

Straipsnio tikslas – atskleisti jaunosios kartos katalikų intelektualų požiūrio į fašizmą ir nacionalsocializmą ypatumus.

Uždaviniai:

- 1 Parodyti požiūrio į fašizmą ir nacionalsocializmą raiškos socialines, politines bei psichologines aplinkybes.
- 2 Supažindinti su rasizmo teorijos ir praktikos vertinimu.
- 3 Aptarti jaunosios kartos katalikų intelektualų požiūrio į fašistinę valstybės socialinę ekonominę politiką vertinimą.

Objektas – katalikų intelektualų skelbti spaudoje tekstai.

Metodas – mokslinės literatūros ir šaltinių kritinė lyginamoji analizė.

1. Požiūrio į fašizmą ir nacionalsocializmą raiškos socialinės, politinės bei psichologinės aplinkybės

Norint geriau suprasti lietuvių katalikų intelektualų požiūrį į fašizmą ir nacionalsocializmą, pirmiausia dera pasiaiškinti tas socialines, politines bei psichologines aplinkybes, kuriomis tas požiūris formavosi.

Nors fašizmo ir nacionalsocializmo idėjos pasiekė Lietuvą ir čia rado savo šalininkų, ypač tarp tautininkų, tačiau takoskyra tarp jų nebuvo tiksliai apibrėžta ir įvardyta. Tai leido tau-

tininkams neretai manipuluoti šių ideologijų teiginiais, atsižvelgiant į laiko poreikius bei savo interesus. (Tokia praktika leido tarybiniams tyrinėtojams taip pat neskirti fašizmo nuo nacionalsocializmo ir įvardyti juos vienu vardu – fašizmas.)

Jaunosios kartos katalikų intelektualai taip pat pripažino, kad fašizmas ir nacionalsocializmas turi daug bendro, tačiau kartu tai dvi skirtingos apraiškos, kurias derėtų aiškiau įvardyti ir nubrėžti tarp jų griežtesnę takoskyrą. Tai buvo svarbu dėl dviejų aplinkybių. Pirma, selektyvus fašizmo ir nacionalsocializmo skelbtų principų aiškinimas tautininkų spaudoje skatino būtinumą aiškiau teoriškai juos apibrėžti ir įvertinti krikščioniško mokymo požiūriu. Antra, aiškinantis jų požiūrį į svarbiausius dalykus – demokratiją, valstybės ir individo santykį, ekonominės ir socialinės gerovės kūrimą, – bandyti įminti šį „laiko ženklą“ ir kartu išsakyti savo požiūrį į minėtus reiškinius.

Jaunieji lietuvių katalikų intelektualai pripažino, kad abu juos pagimdė panašios aplinkybės. F. Kemėšis (knygoje „Krikščioniškosios ekonomijos linkme“, rašytoje 1940–1945 m., naudojantis straipsniais, paskelbtais tarpukario metais) pastebi, kad Italija, po ilgesnių svyravimų prisidėjusi prie Antantės bloko, paaukojusi kare tūkstančius gyvybių, pasijuto esanti labai nuskriausta, kai negavo iš Versalio sutarties (1918) jokio žymesnio atpildo už aukas. Šalies viduje socialistai ir komunistai vis daugiau įgydavo svorio, sumaniai manipuluodami masių nuotaikomis, ir daug lėmė krašto politikoje. Su Romos kurija vis dar tebesitęsė nesutarimai dėl 1869 metais atimtų popiežiaus žemių. Ekonominė krašto būklė buvo sunki. Italija norėjo po karo gauti buvusių vokiečių kolonijų, ypač Afrikoje, bet jas išsidalino stipresnieji – anglai ir prancūzai. Italams parūpo atsikratyti viduje juos silpninančių veiksnių,

ypač vietinių socialistų provokuojamų socialinių neramumų ir įtampų, ir patekusių į parlamentą partijų atstovų negailestingų grumtynių dėl įtakos ir valdžios, rūpinantis pirmiausia juos išskelusių ir parėmusių rinkimuose interesus, o ne tautos ir tuo labiau valstybės reikalais (5, 281–284). Kaip gabus visų tų aspiracijų reiškėjas ir iškilo B. Mussolinis (atsiradęs vietoje ir laiku), pasiūlęs Italijai jos problemų sprendimą – fašistinės tvarkos modelį.

Vadinasi, fašizmas yra Italijoje po Pirmojo pasaulinio karo, socialinės ir demokratijos krizės sąlygomis, kilęs politinis judėjimas, siekęs pakeisti valstybės formą bei procesus, visų pirma bandęs įgyvendinti korporacinės valstybės modelį, kuris turėjo užtikrinti šalyje tvarką ir ekonominį stabilumą. Taigi tikrasis fašizmas gimė Italijoje, visur kitur (taip pat ir Lietuvoje) – jo atmainos, sekimai (5, 283).

Dar sunkesnėje būklėje, pasak Kemėšio, atsidūrė Vokietija. Pralaimėjusi karą, ji neteko žymios teritorijos dalies ir visų savo kolonijų. Buvo nuginkluota, sunaikintas jos karo laivynas ir uždėta sunkiai pakeliama reparacijų našta. Vokietija, nors politiškai persitvarkiusi demokratijos pagrindais, tačiau reparacijų ekonominio slėgimo neįstengė atlaikyti ir 1922–1924 metais patyrė sunkias konvulsijas dėl visiškos markės devalvacijos. Be šių bėdų, vokiečių tautą vargino ir pasaulinės opinijos prikergtas kaltinimas, esą ji viena buvusi Pirmojo pasaulinio karo kaltininkė, ir todėl privalanti nuolankiai prisiimti pasekmių našta. Vokiečiai, kaip pastebi Kemėšis, jautėsi neteislingai nuskriausti ir ėmė galvoti apie revanšą. Reikėjo tik gabaus ir drąsaus vado, kuris beaugantį skriaudos jausmą apipavidalintų ir keršto energiją sukauptų atsigavimo akcijai, kuriai suteiktų ne tik istorinio teisingumo atkūrimo, bet ir visuotinio išganymo prasmę. Tokiu vadu ir pasišovė būti A. Hitleris, Pirmajame pa-

sauliniame kare kovojęs eiliniu vokiečių armijoje, kuriam pavyko sukurti stiprią nacional-socialistų partiją, aplink ją suvienyti didesnę visuomenės dalį ir įteigti jai mintį apie išskirtinę vokiečių misiją pasaulyje ir istorijoje (6).

Tad nacionalsocializmas atsirado Vokietijoje kaip tam tikra istorijos samprata, savotiškas pasakojimas apie vokiečius (kartu ir visą žmoniją) ištikusį blogį ir žmonijos išganymą, pasakojimas, akcentuojantis žmonijos rasinį pasiskirstymą ir pranašaujantis utopinį blogio problemos sprendimą. Tas sprendimas – antidemokratinis. Todėl fašizmo su demokratija suderinti negalima: jie siūlo priešingus politinio gyvenimo receptus. Bet nacionalsocializmas gali reikštis ir esant demokratijai, nors fašistinė politika, aišku, jam parankesnė (2, 213–214)

Verta prisiminti, jog fašistas Mussolinis laimėjo, organizavęs šiaurės Italijos darbininkų ir vargingiausių pietų valstiečių mases žygiui į Romą. 1922 m. Mussolinis pasinaudojo sąmyšiu tarp politinių partijų ir pasikelbė autoritariniu Italijos vadovu. 1923 m. fašistams sau naudingai pakeitus rinkimų įstatymą, augant terorui, 1924 m. rinkimuose į parlamentą jie gavo absoliučią daugumą. Prasideda buvusio režimo likvidavimas. 1926–27 m. pasirodę ypatingieji įstatymai „Dėl valstybės saugumo“ uždraudė visas partijas, išskyrus fašistų. Atšaukiamas municipalinių institucijų renkamumas. Sugražinama mirties bausmė už politinius nusikaltimus, kuriami ypatingieji tribunolai.

Tuo tarpu Hitleris tapo Vokietijos Kancelieriu konstitucine tvarka ir savo valdymo pradžioje paskelbė demokratinius rinkimus, kuriuos jo vadovaujama nacionalsocialistų partija laimėjo (1933). Pirmus prieš žydus nukreiptus įstatymus Vokietijoje paskelbė demokratiniu būdu išrinktas parlamentas. Hitleris sugebėjo įpiršti nacijai mintį, jog absoliuti žmonijos gerovė pateisina bet kokias priemones.

Nacionalsocialistų ideologija buvo ganėtinai paprasta ir kartu labai radikali, nes atmetė visa, ką Vakaruose buvo įprasta vertinti, ir pirmausia demokratiją. Būtent demokratiją pagrindiniu savo principu skelbė liberalinis kapitalizmas. Tas principas rėmėsi visų žmonių laisve ir lygybe. Visi žmonės – vyrai ir moterys – turi lygias teises savarankiškai imtis veiklos, dalyvauti viešajame gyvenime, reikšti savo nuomonę, balsuoti, rinkti savo atstovus į parlamentą ir būti renkami. Tačiau, kaip pastebi Kemėšis, toji ekonominė demokratija, kaip ir parlamentinė, arba politinė, demokratija, buvo labiau formali negu reali, nes ekonominiame gyvenime, taip pat ir rinkimuose į parlamentus, nulemdavo šviesesnieji bei turtingesnieji (5, 238). Ekonomiškai stiprūs ir gudrūs, jie sugebėdavo ne tik pavergti silpnesnius, bet ir pelnyti mažiau apsišvietusios ir menkai organizuotos minios balsą savo naudai ar jų palaikomai partijai.

Socializmas formaliai taip pat laikosi demokratijos principo, pagal kurį kiekvienas klausimas turįs būti nulemtas balsų daugumos. Socialistai, remdamiesi faktu, kad žmonių daugumą sudaro pelnantys duoną iš savo rankų, mano, kad tas principas padės paimti valdžią į savo partijos rankas ir įvesti socialistinę santvarką. Šio tikslo siekia ir socialistai, ir komunistai, tik skirtumas tas, kad socialistai linkę to tikslo siekti konstitucinėmis priemonėmis, o komunistai labiau pasitiki revoliucija ir priedurtos metodais, kuriuos noriai taiko prieš opoziciją – miestų buržuaziją ir stipresnius ūkininkus. Tad nenuostabu, kad patekę į parlamentus, jų atstovai negailestingai gumiasi dėl įtakos ir valdžios su kitomis partijomis. Galiausiai tai ir veda į visuotinį ekonominį ir politinį pakrikimą. Todėl fašizmas bei nacionalsocializmas ir atmeta tokią formalią demokratiją. Visuotinis balsavimas esąs mechaninis procesas, kuris negalįs būti patikima priemonė sie-

kiant užtikrinti kokybišką ir atsakingą išrinktųjų darbą parlamente.

Hitleris, neigdamas demokratijos principą, savo veikale „Mano kova“, kurio ištraukos buvo išspausdintos 1938 ir 1939 m. „Dienoje“, rašė: „Nacionalinė valstybė turi nenuilstamai veikti, kad padarytų visą vyriausybę, ypač aukščiausiąją, t. y. politinę vadovybę, nepriklausomą nuo daugumos, t. y. minios, kontrolės principo, kad būtų užtikrintas neginčijamas individo autoritetas. Ne dauguma turi nuspręsti, bet tik atsakingų asmenų organas, ir žodžiui „taryba“ tesugrįžta senovinė reikšmė. Kiekvienas žmogus tegu turi savo pašonėje patarėjų, bet nutarimus tegu daro vienas žmogus“ (7, 3). Nenuostabu, kad fašistams demokratiu būdu laimėjus rinkimus ir atėjus į valdžią, buvo uždraustos visos lig tol veikusios ir turėjusios savo atstovų parlamente politinės partijos, išskyrus nacionalsocialistų (Vokietijos Reichstago buvo atstovaujama net 26 partijoms).

Tokią drastišką nacių laikyseną kitų politinių partijų ir apskritai demokratijos atžvilgiu jaunieji katalikų intelektualai stengėsi paaikškinti fašizmo prigimtimi ir tomis aplinkybėmis, kuriomis jiems teko veikti. Antai S. Šalkauskis fašizmo negatyvų požiūrį į demokratiją laikė neišvengiama „jo gaivalingos reakcijos prieš naujųjų laikų valstybinę santvarką ir visuomenės gyvavimo formas“ išraiška. Savo prigimtimi neigiantis bet kokios demokratijos formos pasireikšimą, jis esąs „savotiška reakcija tiek prieš liberalizmą, tiek prieš komunizmą“ (8, 288–289). Būtent tas, Šalkauskio teigimu, „antiindividualistinis, antiliberalinis, antisocialistinis fašizmo pobūdis“ ir verčia jį „kelti aukštytyn autoriteto, hierarchijos, disciplinos ir nacionalinio suverenumo principus“, o „vietoje efemerinių individualių formalinės demokratijos laisvių“ (12) skelbti tokią visuomenės santvarką, kuri remtųsi individo valia ir pastan-

gomis, savo funkcionavimu individą globotų ir gintų.

Nacionalsocializmas itin akcentavo individo valią ir pastangas. Tautos ir individo gervė priklausanti nuo valios ir galios kelti sautikus ir jų siekti. Teigiama, kad visa, kas sena, atgyvenę ir kliudo pažangai turi būti pakeista. Idealas svarbiau už gyvenimą ir realias aplinkybes. Nėra kliūčių, kurių negalėtų įveikti tauta, siekianti užsibrėžto tikslo.

Iš pradžių tokios nuostatos atrodė patrauklios ir daliai Vakarų Europos politinių veikėjų (pvz., anglų aristokratams), kurie Hitlerio asmenyje matė kovotoją su komunizmu, galintį stabilizuoti ekonominę krizę, nors tuo per daug netikėjo. Be to, nedera pamiršti, jog Hitleriui simpatizavo ir dalis garsių to meto intelektualų, filosofų, rašytojų, kurie jo idėjas atvirai palaikė (Vokietijoje – garsus filosofas M. Heidegeris, Danijoje – rašytojas K. Hamsunas). Tačiau ilgainiui, pradėjus rasistines idėjas realizuoti praktiškai (suvarius į koncentracijos stovyklas tūkstančius žydų ir pasmerkus juos vergiškam darbui ir lėtai mirčiai), rėmėjų gretos ėmė mažėti. Tuo tarpu nuosaikesnio itališkojo fašizmo simpatikų to meto Vakarų šalyse daugėjo.

Nebuvo svetimos itališkojo fašizmo idėjos ir Lietuvą valdžiusiems tautininkams. A. Smetona atvirai simpatizavo Musolinio Italijai. Antai 1932 m. birželio mėnesį įvykusiame tautininkų suvažiavime Kaune Smetona pareiškė, kad tautininkų partija visur stengėsi ir stengsis sekėti itališkojo fašizmo pavyzdžiu. Italų fašizmas tautininkams buvo artimesnis – atrodė ne toks agresyvus kaip vokiečių nacionalsocializmas.

Musolinis, nors ir po ilgų derybų pasirašęs su Vatikanu Konkordatą (1929), draudžiantį dvasininkams dalyvauti politinių partijų veikloje, patikėjo religinį auklėjimą visose mokyklose kunigams. Valdžia skyrė mokytojus, bet bažnyčia aprobavo vadovėlius. (Lietuvoje tai

buvo pavesta daryti Švietimo ministerijai). Vis dėlto dvasinės laisvės Italijoje buvo daugiau. Be to, italų fašistai nebuvo taip agresyviai nusiteikę prieš žydus kaip vokiečių nacionalsocialistai, laikę juos visų Vokietijos bėdų ir nelaimių kaltininkais. Net karinį pralaimėjimą Hitleris priskyrė žydams, 1918 m. sukursčiuosiemis revoliuciją Vokietijoje. Todėl žydų nekentė ir ėmėsi prieš juos drastiškų priemonių. Šimtai tūkstančių žydų buvo suvaryti į koncentracijos stovyklas, kur jiems grėsė mirtis nuo bado ir sekinančio darbo. Tokiu būdu buvo siekiama išnaikinti visą žydų tautą, pirmiausia Vokietijoje, o vėliau ir jos okupuotose kraštuose.

Tautininkams tokie veiksmai atrodė nepagrįsti. Todėl jų valdomoje Lietuvoje nebuvo genocido ar bandymų asimiliuoti tautines mažumas. Gausiausia iš jų – žydų tautinė mažuma (ketvirtis milijono žmonių, arba 8 proc. visų gyventojų) naudojosi Lietuvoje savotiška kultūrine autonomija ir visiškai patenkino savo religinius, švietimo bei kultūrinius poreikius (9, 271–318).

Apie tai Žydų enciklopedijoje rašoma: „Nepriklausomoje Lietuvoje sukurta švietimo sistema – vienas iš svarbiausių žydų nacionalinės autonomijos laimėjimų. Žydų pradinių mokyklų mokytojai, turintys Švietimo ministerijos patvirtintus mokytojų pažymėjimus, gauna atlyginimus iš valstybės fondų, kaip ir mokytojai nežydai bendrojo lavinimo valstybinėse mokyklose. Einamąsias mokyklų išlaidas apmoka miesto vyriausybės institucijos. Hebrajų ir jidiš mokyklų skaičius Lietuvoje 1936 m. pasiekė 108, jose buvo 13607 mokiniai ir 329 mokytojai. Be to, yra vaikų darželių hebrajų ir jidiš kalba. 1935/1936 m.m. buvo 60 vidurinių mokyklų, 28 iš jų valstybinės, 32 – privačios. Iš pastarųjų – 14 žydų vidurinių mokyklų. Žydų mokinių žydų ir nežydų mokyklose yra 18,9 proc. bendro lankančiųjų skaičiaus“ (10, 381).

Tarpukario Lietuvoje žydai turėjo visišką laisvę plėtoti ir savo organizacijų veiklą. Vien tik 1918–1927 m. laikotarpiu buvo per 140 žydų socialinių, labdarinių, sporto, kultūros, literatūros, teatro meno, religinių ir kitokių organizacijų ir klubų (9, 275).

Stiprias pozicijas žydų kapitalas užėmė ir Lietuvos ekonomikoje. Žydai buvo neproporcingai įsitvirtinę pelningiausiose darbuose: valdė 77 proc. šalies prekybos, 22 proc. pramonės ir 18 proc. ryšių bei transporto linijų. Nuo 35 iki 43 procentų šalies gydytojų ir per 50 proc. teisininkų buvo žydai. Žydų pramonė dominavo šalies miestuose ir miesteliuose (11, 525).

Kokią svarią padėtį užėmė žydai ekonominiame Lietuvos gyvenime galima spręsti iš to, kad paskelbus tarybų valdžią Lietuvoje, buvo nacionalizuota iš viso 986 pramonės įmonės, kurių apie 560 (t. y. 57 proc.) priklausė žydams; iš 1593 nacionalizuotų komercinių firmų ne mažiau kaip 1320 (83 proc.) buvo žydų nuosavybė (10, 385).

Esant tokia padėčiai, tautininkams teko užimti gana santūrią ir nuosaikią laikyseną žydų atžvilgiu. Tačiau visai kitaip žiūrėta į žydų kairiuosius, ypač aktyviai pasireiškusius pagrindyje veikusios LKP veikloje. Daugiau kaip pusę visų Lietuvos komunistų partijos narių (52 proc. 1937 metais) sudarė žydai (12, 198). Jie, kaip potencialūs režimo priešininkai ir griovėjai, buvo areštuojami ir sodinami į kalėjimą.

Nuosaikią laikyseną žydų atžvilgiu tautininkai išlaikė ir po to, kai jų širdžiai mieloje Italijoje, Hitleriui spaudžiant, 1938 m. buvo išleisti rasistiniai įstatymai, atvėrę kelią prievartinei žydų deportacijai, o spaudą užliejo antisemitinių straipsnių lavina. Tačiau Smetonos vyriausybė ir tuomet neskubėjo rašyti oficialių pareiškimų rasistinės doktrinos klausimu. Tuo labiau aiškiau įvardyti savo poziciją. Laikytasi

pažiūros, kad Lietuva neturinti aklai pritarti visiems fašistinių valstybių veiksams, o stengtis paremti tik tas idėjas, kurios atitinka josios interesus.

Taigi nei Smetona, nei Tautininkų sąjunga rasizmo ir antisemitizmo nepropagavo, nors kai kurios radikaliau nusiteikusios grupuotės, stengdamosis atkreipti į save visuomenės dėmesį, ir surengdavo pavienes nacionalistines akcijas. Jas organizuodavo kraštutiniai radikalai Tautininkų sąjungoje – nedidelė grupuotė „Geležinis vilkas“, leidusi laikraštį „Tautos valia“ ir reikalavusi griežtesnės diktatoriškos tvarkos įvedimo. Smetonos režimą laikė per daug liberaliu, todėl palaikė radikaliau nusiteikusių A. Voldemarą, savo veikla ir pažiūromis kypusį į vokiškojo nacionalsocializmo pusę. Tapęs premjeru, jis ėmėsi vadovauti dar keturioms svarbiausioms ministerijoms. Apkaltinus tuo, kad skelbdamas, esą vadovaujasi itališkojo fašizmo principais, iš tikrųjų praktiškai jų netaiko, 1929 m. Voldemaras iš visų postų buvo pašalintas.

Tautininkų vadovybėje įsigalėjo nuosaikus pragmatinis požiūris į italų fašizmą. Smetona vis dažniau savo kalbose apie italus ir jų Dučę Musolinį vadino juos savo bičiuliais, tuo siekdamas pelnyti didesnę palankumą Lietuvai. Musoliniui patiko mažųjų valstybių globėjo vaidmuo. Todėl jis nevengė kartais paremti lietuvių tarptautinėje arenoje, ypač svarstant Vilniaus ir Klaipėdos kraštų klausimus. Kad nesukeltų per didelio lenkų diplomatų nepasitenkinimo, Musolinis vėliau kiek pakoregavo savo pareiškimus, jeigu jie nuskambėdavo per daug tiesmukiškai.

Tačiau kartu italai puikiai suvokė, kad Smetonos diktatūra nėra ir nebus jų taikomo valstybės valdymo metodo kopija. Nepaisant to, santykiai su Lietuva buvo pagyvėję. Žymesni tautininkų sąjungos veikėjai – Jonas Lapėnas, Izido-

rius Tamošaitis, Simas Janavičius ir kt. – specialiai buvo siunčiami į Italiją, turint tikslą geriau susipažinti su organizacine fašistų partijos struktūra, jos veiklos metodais, kad tą patirtį būtų galima pritaikyti Lietuvoje. Taip pat domėtasi Italijos valstybės santykiais su bažnyčia, jaunimo organizacijomis ir korporacijų sistema.

Ketvirtąjį dešimtmečio viduryje lietuviškoje spaudoje pasirodo daugiau palankiai atsiliepiančių apie itališkąjį fašizmą straipsnių. Smetona savo kalbose mėgsta pabrėžti, kad itališkasis fašizmas yra puiki išeitis iš parlamentinės krizės, nes iškelė aukščiausiąjį idealą – tautinę valstybę ir nubrėžė jos kūrimo principus. Kartu teigiama, kad aklas fašizmo metodų taikymas negalės atnešti sėkmės, nes kiekviena tauta turi savo charakterį ir veikimo patirtį (13, 441–443). Todėl siūloma ne akiai kopijuoti fašizmą, o atsirinkti iš jo tai, kas naudinga ir prasminga tokiai valstybei kaip Lietuva.

Tautininkams atrodė gana patrauklūs itališkojo fašizmo valdymo ir tvarkos metodai. Todėl mėginta juos pritaikyti ir Lietuvos sąlygomis. Antai pagal Italijos Didžiosios fašistų tarybos pavyzdį Tautininkų sąjungoje buvo įsteigta Generalinė taryba, kuriamos su tautininkais susijusios jaunimo sąjungos (neolitanai), steigiami jų filialai visose aukštosiose mokyklose ir gimnazijose.

Paikant Musolinio propaguatą korporatyvinės valstybės idėją, Italijos pavyzdžiu Lietuvoje buvo įkurti kai kurie korporatyvinės valstybės institutai – Žemės ūkio rūmai, Pramonės ir prekybos rūmai, Darbo rūmai, nors jie ir nepretendavo į tiesioginį visuomenės sluoksnių atstovavimą valstybėje (korporatyvizmo principas nebuvo praktiškai pritaikytas ir 1936 m. Seimo rinkimuose). Taigi politinis režimas Lietuvoje, nors formaliai ir panašėjo į itališkąjį, tačiau vargu ar galima būtų jį vadinti fašistiniu. Kaip pastebi ne vienas tyrinėto-

jas, tai buvo greičiau autoritarinis, profašistinis režimas (14).

Tiesa, valdančioji tautininkų partija italų fašistų pavyzdžiu stengėsi ieškoti atramos įvairiuose visuomenės sluoksniuose, ypač tarp jaunimo. Tačiau ji taip ir nesugebėjo išugdyti masinio savo rėmėjų judėjimo. Nesijausdami pakankamai stiprūs ir visuomenės remiami, tautininkai nesiryžo imtis ryžtingesnių priemonių ir prieš oponentus.

Skirtingai nuo Italijos fašistų, tautininkai menkai kišosi ir į ekonomikos reikalus, jos nereguliuo, nenaudojo antikapitalistinės demagogijos. Tautininkų valdžia nesiryžo imtis konkrečių veiksmų ir perimti ekonomiką į savo rankas. Mat šalies ekonomikoje vyravo ne lietuviškas kapitalas, kurį realiai paveikti, priversti tarnauti Lietuvos interesams tautininkai, neturėdami platesnės visuomenės paramos, nesiryžo. Baimintasi, kad radikalūs sprendimai gali neigiamai atsiliepti krašto prekybai su užsieniu ir turėti neprognozuojamų pasekmių. Tad yra pagrindo teigti, jog tautininkų režimas Lietuvoje iš esmės fašizmą labiau deklaravo, o eiliniai partiečiai daugiau vaidino „fašistus“, negu tokie iš tikrųjų buvo.

Objektyviai paėmus, tokia situacija kaip tik ir sudarė galimybę jaunosios kartos katalikų intelektualams daugiau ar mažiau viešai reikšti savo pažiūras aktualiais socialinio gyvenimo ir tautininkų vykdomos politikos klausimais, ją vertinti krikščioniško socialinio mokymo bei krikščioniškų vertybių požiūriu. Taigi jų laikysena fašizmo ir nacionalsocializmo atžvilgiu nebuvo vienoda.

Jei fašizmas, kaip politinis judėjimas, siekęs pakeisti valstybės formą, siūlydamas korporatyvinį modelį, jaunosios kartos katalikų intelektualams buvo daugiau ar mažiau suprantamas ir netgi savo ambicijomis atrodė patrauklus (kai kurias jo idėjas netgi perėmė ar savaip trans-

formavo – tai matyti ir iš 1936 m. paskelbtos Deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“), tai nacionalsocializmas ir jo siekiai veikiau kėlė nerimą. Mat Hitleris grėsė Lietuvai ir kitiems mažiems Vokietijos kaimynams. Be to, buvo griežtas katalikybės priešas. Vien Klaipėdos krašto klausimas, kurį Hitleris pradėjo jūdinti vos atėjęs į valdžią, neleido jo teigiamai vertinti. Tačiau bene didžiausią nerimą kėlė nacionalsocialistų propaguota idėja apie rasių nelygiavertiškumą, kaip prielaidą ir sąlygą valstybės kūrimui, jos tikslams ir funkcionavimui, taip pat ir nelygiavertei gyventojų padėčiai valstybėje. Būtent rasizmu, kuris prieštaravo Katalikų bažnyčios mokymui, naciai ir išsiskyrė. Tai skatino jaunuosius kartos katalikų intelektualus įdėmiau išsižūrėti į nacionalsocializmą ir jo šerdi – mokymą apie rases ir jo įgyvendinimo pasekmes. Taip pat griežčiau atskirti savo siūlytą tautinės valstybės sampratą nuo fašistinės.

2. Rasizmo teorijos vertinimas

Jaunosios kartos katalikų intelektualams rasių teorija atrodė menkai argumentuota, tačiau gana pavojinga. Buvo aišku, kad norint kalbėti apie rasizmą pagrįstai, reikėjo geriau su ja susipažinti ir žinoti, kaip ji vertinama kitur.

Jau 1933 m., vos tik Hitleriui atėjus į valdžią, Maceina jį laikė pavojingu, nes „nacionaliniam karščiui žadinti“ jis pasirinkęs rasinių nelygiavertiškumą skelbiančias idėjas (15, 103). Tačiau išsamesnių darbų apie rasizmą nei Maceina, nei kiti jaunieji katalikų intelektualai neparašė. Skelbtuose straipsniuose dėmesį sutelkdavo tik į atskirus šios teorijos momentus. Reikėjo įvertinti rasistinės teorijos pretenzijų nepagrįstumą, o svarbiausia – atskirti savo tautos sampratą nuo nacių.

Neliko abejingas šiai temai ir arkivyskupas M. Reinys, 1939 m. paskelbęs studiją „Rasiz-

mo problema“, kurioje pateikė ir gana išsamią gausios literatūros rasizmo tema apžvalgą. Su jo pateiktais rasizmo vertinimais iš esmės sutiko ir jaunosios kartos katalikų intelektualai.

Reinys smerkė rasizmą tiek filosofiniu, tiek moraliniu požiūriu, remdamasis popiežiaus ir kitų Europos šalių vyskupų pasisakymais. Jis išskyrė dvi susidomėjimo rasizmo problema priežastis. Pirmiausia – tai bendras biologinių studijų pagyvėjimas, o rasių klausimas ir laikytas vienu iš biologijos dalykų, ir antra, – tai, kad kai kurie rašytojai ir politikai ėmė šį mokslą interpretuoti savaip, taip paruošdami dirvą rasistinėms išvadoms, „pagal kurias viskas iš žmogaus organinio, psichinio, kultūrinio gyvenimo pareina nuo rasės, tiksliau sakant nuo kraujo“ (16, 3).

Reinys pastebi, kad nuo pat antropologinių mokslų pradžios bandyta sieti rasinius ir dvasinius skirtumus. XX a. pradžioje pasirodžiusiųjų antropologinėje literatūroje pilna bandymų rases rikiuoti hierarchiniu būdu, pagal tariamai įgimtą sugebėjimą kurti civilizaciją. Sukurtas net ištisas mokslas (kranioskopija), skirtas įvairių rasių atstovų smegenų masei sverti, ieškant koreliacijos tarp smegenų dydžio ir civilizacijos lygio. Tokiomis aplinkybėmis pradėdama kalbėti, jog žemesnės rasės natūraliai „pasitraukia“ aukštesnėms artėjant. Šiuo keliu, Reinio teigimu, žengė prancūzas Josephas Artuhras Gobineau, kuris 1882 m. parašė veikalą apie žmonių rasių nelygybę. Jame buvo teigiama, kad kilniausioji žmonių rasė yra „ariškoji“, o gryniesi modernieji jų atstovai yra vokiečiai. Jo nuomone, arijų civilizacija nyksta, nes arijų kraujas sumišo su žemesniųjų rasių krauju, „buvo praskiestas“ (16, 3). Taip antropologijoje iškilo politiškai pavojingas rasinio grynumo idealizavimas, kuris ir suteikia peno rasizmui, kaip „veiksmų, pažiūrų bei politikos apsprendimui, remiantis rasinėmis charakteristikomis“ (16, 342).

Antrą žingsnį žengė suvokietėjęs anglas Houstonas Stewartas Chamberlainas, vedęs kompozitoriaus R. Vagnerio dukrą, ypač pabrėžęs svetimą bei tvirkinančią žydų įtaką „teutonams“. O kadangi teutonų rasei skirta valdyti pasaulį, jos kraujo užteršimas kenkiąs visai žmonijai. Visos žmonijos išganymo istorijoje čia į vokiečių rasizmą įsiliejo dar utopiškesnis momentas. Prie jo prisijungė ir iš kitų šaltinių kylantis antisemitizmas.

Alfredas Rozenbergas pagarsėjusiam veikalė „XX amžiaus mitas“ (1930), tapusiam nacionalsocializmo ideologijos vadovėliu, teigė, kad visa istorija turi būti perrašyta ir interpretuojama iš naujo, rasių ir joms būdingų idealų kovos požiūriu, arba tiksliau, kaip kultūrą kuriančių arijų ir visų žemesniųjų žmonijos rasių kova. Rozenbergas manė, kad ši rasė paplito iš tam tikro sklaidos taško šiaurėje, migravo į Egiptą, Indiją, Persiją, Graikiją ir Romą ir sukūrė šias senovės civilizacijas. Visos senosios kultūros sunyko, nes arijai susikryžmino su žemesnėmis rasėmis. Kitų rasių kraujo infiltracija ilgainiui labai susilpnino ir arijams priklausančią vokiečių tautą. Todėl būtina šį grynumą atstatyti, kad būtų galima vėl atkovoti vyraujančią vietą tarp kitų tautų. Juo lab kad būtent arijai, pasak Rozenbergo, sukūrė visą mokslą ir meną, visą filosofiją ir didžiausias politines institucijas. Jų priešingybė – parazitinė žydų antirasė, sukūrusi šiuolaikinius rasių nuodus – marksizmą ir demokratiją, kapitalizmą ir finansus, bevaisį intelektualizmą. Taip pat ir krikščionybė, įkurta žydo, su meilės ir gailingumo bei visuotinio broliškumo idealais susilpninusi vokiečių kultūros kryptį.

Tokiu būdu Vokietijoje, kaip pastebi Reinys, vienon pasaulėžiūron suplaukė visos prielaidos, vedančios prie galutinio žydu, ir ne tik jų, klausimo sprendimo. Nacių rasizmas (tai jo specifinis bruožas) aistras masėse žadinan-

tį antisemitizmą aiškiai subordinavo utopinei ideologijai (16).

Minėtoje knygoje Reinys rasizmą kritikuoja įvairiais požiūriais (biologijos, filosofijos, religijos, teisės, pedagogikos) ir prieina prie išvados, jog moksliniu požiūriu nacių teorija yra nesąmonė. Jis pritaria kai kurių mokslininkų nuomonei, jog iš viso nėra ir niekada nebuvo „arijų“ rasės. Tiesa, yra arijų kalbų šeima, tačiau šias kalbas vartoja įvairių rasių žmonės. Taigi, kad ir kaip ten būtų, Europoje grynų rasių nėra, o kiekviena Europos tauta yra kelių rasių mišinys. O jeigu kur ir atsirastų grynų rasių, jos būtų žemesnės kultūros negu mišrios rasės, nes, Reinio teigimu, antropologai randa tiesioginį ryšį tarp aukštos kultūros ir rasių maišymosi (16, 17–19).

Reikia pastebėti, kad rasių teorija, bandžiusi susieti psichiką su krauju, t. y. įrodyti žmogaus intelektualinių, dvasinių savybių priklausomybę nuo fiziologijos – visų pirma nuo rasės, mokslškai buvo nepagrįsta ir apskritai prieštaravo logikai, tačiau turėjo didelės įtakos nacionalsocialistų vykdytai politikai Vokietijoje (5, 235–252). Reakcija į tai buvo jaučiama ir Lietuvoje.

Kaip pastebi Kemėšis, praktinis rasistinės teorijos poveikis nacionalsocialistų politikai buvo keleriopas. Pirmiausia ji stimulavo bendrą Vokietijos gyventojų, tariamų arijų, prieaugio skatinimą. Tuo tikslu buvo subsiduojamos vedybos, materialiai remiamos gausios šeimos, nors teritorinės ekspansijos poreikis buvo grindžiamas tuo, kad Vokietijoje yra gyventojų perteklius. Netiesiogiai tokia politika ėmė skatinti nesantuokinių vaikų gimdymą.

Lietuvoje gyventojų prieaugio skatinimas nebuvo aktualus. Esant ženkliam nedarbui, kasmet iš šalies geresnio gyvenimo ieškoti emigrudavo po 20–25 tūkst. žmonių (17, 167). Aiškesnės politikos užimtumo klausimu

tautininkai patys neturėjo, tačiau su nerimu stebėjo Hitlerio pastangas visokeriopai palaikyti gyventojų augimą.

Rasės teorija buvo paremti ir 1933 m. Vokietijoje priimti eugenikos įstatymai, kuriais buvo tariamai siekiama užkirsti kelią paveldimų ligų plitimui, bet praktiškai tai buvo fizinį ir psichinių invalidų sterilizacijos, arba išnaikinimo, politika.

Lietuvoje eugenikos (teorijos, kad genetikos principais galima gerinti žmogaus paveldimas savybes) klausimai taip pat žadino susidomėjimą. Tautininkų ideologas V. Gustainis ragino eugenikos problemomis labiau susidomėti ne tik gydytojus, biologus, filosofus, teisininkus, bet ir politikus bei sociologus, nes „sprendžiant opų socialinį klausimą, reikia į jį pirmiausia žiūrėti eugenikos akimis“ (18, 176–177). Tačiau platesnių diskusijų visuomenėje nesukėlė – taip ir liko tik paraginimu.

Rasine teorija buvo grindžiami ir antižydiški 1935 ir 1938 metų Vokietijos valstybės įstatymai, kuriais buvo siekiama padidinti arba išsaugoti vokiečių rasės grynumą. Jais vokiečių santuokos su asmenimis, turinčiais ketvirtadalį (arba daugiau) žydiško kraujo, buvo paskelbtos neteisėtomis, žydų nuosavybė ir turtas eksproprijuojami. Žydai buvo šalinami iš tarnybų, jiems atimamos piliečių teisės, nors daugelis jų prieš tai ilgus dešimtmečius triūsė Vokietijos valstybės labui.

Lietuvoje, kaip matėme, žydai naudojosi plačia kultūrine automija, jiems buvo pripažintos visos pilietinės teisės. Nors radikalios tautininkų grupuotės (pvz., „Geležinis vilkas“) atvirai reikė nepasitenkinimą žydų išgalėjimu krašto ekonominiame gyvenime, tačiau kryptingų akcijų jų atžvilgiu nevykdė.

Rasės grynumo teorija padėjo Hitleriui pagrįsti gyventojų suskirstymą į rūšis valstybėje. „Tautinė valstybė, – rašė Hitleris, – savo gy-

ventojus privalo suskirstyti į tri⁹ rūšis: valstybės piliečiai, valstybei priklausą ir užsieniečiai. Gimimu gali būti gaunama tik priklausomybė valstybei, bet ne pilietybė. Priklausą valstybei turi žinoti savo rasę ir tautybę. Pilietybę gali gauti tik tie, kurie yra tos pat tautos, kokia yra tautinė valstybė. Užsieniečiai nuo priklausančių valstybei skiriasi tik tuo, kad priklausomybės valstybei teises turi kitur“ (7, 4). Taigi kiekvienas svetimšalis yra tik pavaldinys. Jis galės tapti piliečiu tik tuomet, kai tinkamai įsisavins tautiško mokslo žinias, bus sveikas, atliks karo tarnybą ir įsijąmonins nacionalsocialistinę ideologiją. Todėl tikraisiais tautinės valstybės piliečiais galėjo tapti tik nacionalsocialistų partijos nariai ir jų šalininkai.*

Katalikų intelektualams tokia padėtis atrodė nepriimtina. Ta proga Reinys rašė: „Bendruomenių yra daug: šeima, organizacijos, tauta, valstybė. Visos šitos bendruomenės yra ne mažiau realios negu valstybė“ (19, 415) Taigi valstybę daro organišką tik natūralus žmogaus socialumo pabrėžimas, o ne jo išskyrimas. Socialumas yra prigimtinė žmogaus teisė. O prigimtinė teisė (t. y. teisė, kurios nekuria valstybė) kaip tik ir apsaugo žmogų ir jo kuriamas natūralias bendruomenes nuo totalistinės, tiek fašistinės, tiek demokratinės, valstybės pretenzijų. Vokiečių nacizmas yra „valstybinis totalizmas“, kur žmonės egzistuoja tik valstybei ir „iš valstybės malonės“ (16, 70). Todėl, Reinio nuomone, tokia valstybės samprata visiškai ne-

* Katalikų intelektualai su rūpesčiu stebėjo nacionalsocialistų praktinius žingsnius, įgyvendinant rasių teoriją. „Židinyje buvot eigiama, kad „hitlerizmas šiandien yra savo šalyje pastatęs kelis milijonus piliečių (komunistų, socialdemokratų, žydų ir kitų) į parijų padėtį“ (18, 176–177). Nuogaustaujama, kad nacių valdoma Vokietija mėgins plėsti savo sienas, tad kelia pavojų mažiems kaimynams. Solidarizuojantis su Lietuvos žydų paskelbtu vokiečių prekių boikotu raginama žydų atsimetimą nuo vokiečių „visomis jėgomis paremti“ ir padėti jiems „rasti kitur mūsų rinkai gaminių geromis sąlygomis“ (19, 380).

suderinama su katalikybe. Jis su širdgėla nurodo, kad „skirstymas valstybės gyventojų į sūnus ir posūnius yra didelė neteisybė“ (16,68), akivaizdus prigimtinės teisės paneigimas.

Panašiai samprotavo ir Maceina. Jis tvirtino, kad visur rasime beveik tuos pačius tautas formuojančius veiksnius: rasę, gyvenamąją aplinką, istorinį likimą, bendruomeninį jausmą. Vieni teoretikai pabrėžia vieną veiksnį, kiti – kitą, tačiau visų tautos sampratose minimi beveik tie patys elementai. Tiesa, rasisis momentas svarbus. „Galima drąsiai tvirtinti, – rašė Maceina, – kad kiekviena tauta materialine atrama turi rasiinį vieningumą“. Tačiau rasiinio vieningumo negalima maišyti su rasiiniu grynumu. Tarp civilizuotų tautų rasiine prasme nėra grynų tautų, nes istorijoje rasės maišėsi. Tautos atsiranda tada, kai rasės susilieja ir sudaro „vienybę“, tam tikrą „įvestinę rasę“. Todėl amerikiečius turime laikyti „tampančia tauta“, nes tenai įvairios rasės dar nėra susiliejusios“. Taigi „tauta visų pirma privalo būti gamtinis vienetas, ant kurio vėliau susiformuoja tauta kaip kultūrinis vienetas“, tačiau „dėl rasiinio skirtumo nėra viena tauta neįgauna didesnio vertingumo ir teisės vyrauti kitų tautų sąskaiton“ (16, 86).

Maceina apgailestauja, kad „tautų lygybės idėja vokiečiuose neturi nei pasisiekimo, nei pripažinimo“ (15, 103). Čia jis apeliuoja į krikščionybę, kuri žmogaus sielą, jo dvasinį pradą kildina ne iš gamtos. Kaip ir Reinys, jis nemato galimybės vokiečių rasizmą derinti su krikščionyste. Ta proga Maceina rašė: „Dėl to krikščioniškasis istorijos filosofijos supratimas neneigia rasiinių skirtumų, kaip iš viso neneigia kūno įtakos sielai. Bet iš kitos pusės, jis dėl to neskirsto tautų į viešpataujančias ir vergaujančias, kaip tai daro rasizmo atstovai“. Negalima paneigti rasiinių skirtumų, tačiau jie „etniam žmogaus vertingumui neturi menkiausios įtakos“ (20, 23).

Taigi Maceina pabrėžė tautų lygybę. Kartu jis pripažino, kad kiekviena tauta turi savitą kultūrinę misiją, tačiau ją dera skirti nuo mesianizmo. Maceinos teigimu, kiekviena tauta turi savo pašaukimą, tačiau dėl to vienos tautos negalima iškelti virš kitų. Tai būtų mesianizmas, t. y. tikėjimas „gelbimąja savo tautos galia“ (15, 103).

Kartu Maceinapritarė minčiai, kad valstybė galinti rūpintis ir savo tautos „zoologiniu pagrindu“, siekti išsaugoti tautos vieningumą bandant atitautinti dėl įvairių priežasčių nutautėjusius savo narius (15, 99) Tačiau atitautinti esą galima tik ten, kur yra išlikę senosios kultūros likučių ir kur skirtingos rasės grupės dar nėra visiškai susiliejusios, nors tokių rasių maišymasis jau vyksta, ypač dėl „mišrių vedybų“. Kur tokių mišinių nebėra, atitautinimo pastangos neturi prasmės. Taigi Maceina kreipė dėmesį į regionus, kur jokia tautinė sąmonė dar nevyrauja. Tik tokie regionai tetinka atitautinimo darbui. Maceinos nuomone, tam vartotinos tik pedagoginės priemonės, „pralenkimo“ (t. y. palenkimo savo pusėn – V. P.) politika, nes prievarta ir draudimai teigiamų rezultatų neduoda. Vietinė kultūra turi būti gerbtina, nes atitautinant svarbu keistis kultūrinėmis vertybėmis (20, 28).

Žvelgiant iš laiko perspektyvos sunku pasakyti, ką Maceina turėjo galvoje kalbėdamas apie „tautinius mišinius“, kuriuos reikia atitautinti, ir „pedagogines priemones“, nes tautinių mišinių esama labai įvairių, kaip ir pedagoginių priemonių. Tačiau, kaip pastebi Skrupskelis, Maceiną galima suprasti kaip paprasčiausiai skatinantį Lietuvos politikus steigti mokyklas ir kitas socialines įstaigas, prioritetą teikti mišriems rajonams (ypač pietryčių Lietuvoje) (2, 226). Tokią liberalesnę interpretaciją siūlo jo mintis, jog atitautinant reikia vartoti ne prievartą, bet „pralenkimo“ politiką.

Atitautinamieji turi atlietuvėti savo natūralaus kultūrinio vystymosi metu.

Šia proga prisimintini bendresni Maceinos tautos filosofijos teiginiai. Pasak Maceinos, žmonės nėra apskritai žmogiški, bet su kultūra santykingai per tautą, o tautos „skiriasi fiziniu savo tipu ir dvasiniu savo charakteriu“. Kosmopolitizmas norįs žmoniją paversti „vienlype mase“, bet istorija eina kita linkme – prie tautų „išstobulinimo“ ir „kartu suderinimo vienos su kita į vieną puikų visuotinės žmonijos vainiką“ (20, 24).

Nors Maceina šios savo minties neatsisakė, tačiau negalima nepastebėti ir didėjančio jo nusivylimo galimybėmis praktiškai įgyvendinti tautų lygybę ir išsaugoti tautinį vieningumą, paliekant tai savieigai. Galima tik spėlioti, jog baigiantis ketvirtam dešimtmečiui, Lietuvos padėčiai vis sunkėjant, stebėdamas tiek Lietuvos vokiečių, tiek lenkų politinę veiklą, Maceina, kaip ir kiti jaunosios kartos katalikų intelektualai, jautė vis didėjančią savigyros reikalą (mažos tautos noras išsilaikyti didesnių tautų apsuptyje) ir tautinių mažumų atžvilgiu, atrodo, darėsi vis mažiau tolerantiški. Tačiau Maceinos pagrindinė nuostata nepasikeitė. 1939 m. vasarą ieškodamas prieš tautininkus nukreiptos sąjungos su liaudininkais, Maceina kartojo valstybę esant palenktą žmogaus asmenybei: „tas įsitikinimas yra pagrindinis, kuris katalikus suveda su liaudininkais ir kuris juos skiria nuo vad. fašistiškai nusiteikusių srovių, valstybę pastatančių aukščiausiai už žmogaus asmenybę“ (20).

Kartu Maceina manė, kad būtent valstybė turinti parodyti daugiau valios ir pastangų, rūpindamasi savosios tautos išsaugojimu ir sąlygų jos egzistencijai sudarymu. 1939 m. „Naujojoje romuvoje“ paskelbtame, vėliau plačių komentarų susilaukusiame straipsnyje „Tauta ir valstybė“ jis pripažino, kad „dėl to tam tikri nuo-

statai, draudžią skirtingos rasės vedybas, reikalaują fizinės kultūros, švietimo priežiūros ir kontrolės yra reikalingi ir prasmingi“ (22, 229). Detaliau jų Maceina nenagrinėja ir konkrečių pasiūlymų nepateikia. Tačiau būtent šis teiginys, išsakytas bendriausia forma, nesigilinant į kontekstą ir jo aplinkybes, įgalino dabarties autorius (22; 3; 4, 61) apkaltinti Maceiną nacių ideologijos platinimu.

Kaip jau minėta, Maceinos svarstymai turėjo savo specifinį kontekstą: Maceina turi galvoje mažų tautų (taip pat ir lietuvių) pastangas išsilaikyti. Tuo tarpu mišrios vedybos kaip tik ir skatinančios nutautėjimą ir asimiliaciją. Mišrių vedybų pavojus akivaizdus ir tautinei mažumai, kuri ilgai gali ir visai iširti. Tiesa, valstybės kišimasis į vedybų reikalus reiškia ir tam tikrą jos totalumą. Tačiau Maceina bando atskirti totalumo raišką fašistinėje valstybėje nuo totalumo raiškos tautinėje valstybėje. Ta proga minėtame straipsnyje „Tauta ir valstybė“ Maceina rašė: „Šiandien daugelyje valstybių totalizmas reiškia ne tautos išplėtimą viešajame gyvenime, ne tautos perkėlimą iš subjektyviojo į objektyvų gyvenimą, bet šiandien reiškia tam tikros ideologijos, tam tikros partijos, net atskirų asmenų nusistatymo brukimą į viešąjį gyvenimą“ (22, 229). Būtent tuo pasižymi fašizmas, kuris valstybę supranta ne tik kaip organizaciją, turinčią materialinių tikslų. Valstybė jam esanti politinė, juridinė ir ekonominė institucija, kuri savo kilme ir savo raida yra ne kas kita kaip dvasios pasireiškimas. Ji rūpinasi vidiniu ir išoriniu tautos saugumu. Bet ji kartu yra tautos dvasia, kuri reiškiasi kalboje, papročiuose, tikėjime. Ji yra praeitis ir kartu ateitis. Tokiu būdu valstybė peržengia asmeninio gyvenimo ribas ir praskleidžia tikrąją tautos sąmonę. Neatsitiktinai Hitleris pastebė, jog „mirti verta vien dėl valstybės idėjos“ (7, 4).

Formos, kuriomis valstybė reiškiasi, keičiasi, bet valstybės idėja lieka nepasikeitusi. Jos misija ir funkcijos taip pat išlieka tos pačios. Valstybė ugdo piliečių visuomenines ir valstybines dorybes. Ji išlygina gyventojų interesus, pateikia jiems mokslų, meno, teisės laimėjimus. Atgijusi dvasia skatina ir valstybinį išsiplėtoją. Todėl akivaizdus fašizmo polinkis į imperializmą. Suprantama, kad valstybei, siekiančiai plėstis, būtina valdžia. Fašistinėje valstybėje visa suvereni valdžia priklauso pačiai valstybei. Tokiu atveju valstybė yra žymiai didesnė galybė negu bet kokia valdžia. Todėl ir visa jai turi būti pavaldū. Valstybė nepripažįsta jokios viršesnės už save galios. Jos valdžios suverenumas visaapimantis ir nediskuotinas. Tad koks vaidmuo čia tenka individui ?

Jei fašizmui, pasak Tamošaičio, valstybė yra „kažkoks absoliutus dalykas“ (13, 441), tai atskiros žmonių grupės ar individai yra reliatyvūs ir yra priimtini tik tiek, kiek jie yra valstybėje. Tačiau, kaip pastebi Tamošaitis, klaidinga manyti, kad individas išnyksta fašistinėje valstybėje kaip vandens lašas. Atskiras individas neišnyksta: „čia jis labiau sustiprinamas, kaip kad, pavyzdžiui, pulke kitų kareivių yra sustiprinamas atskiras kareivis. Fašistinė valstybė tik susiaurina nereikalingas ir kenksmingas laisves, bet tikrąją laisvę (galimybę realizuoti valstybės išsiplėtoją – V. P.) pagilina. Ir laisvės klausimą sprendžia ne atskiras individas, bet valstybės“ (13, 442). Taigi tik valstybė yra tikra individo realybė. Visa, kas yra už valstybės ribų, tas neturi jokios vertybės. Musolinio žodžiais tariant, „valstybėje – viskas, be valstybės nieko nėra, prieš valstybę nieko negali būti“ (24, 71). Individas yra valstybės tikslas, bet valstybė nėra individo tikslas. Ji yra individui tik priemonė „būti“.

Tuo tarpu valstybė naudoja individus savo tikslams, nes individas gyvena tautoje, kur jis

yra laikinas ir be galo mažas elementas, ir jos tiksluose turi į save žiūrėti tik kaip į „organą“ ir priemonę. Žmogaus asmuo yra ne tik niekam vertas, jis yra tiesiog kolektyvo priešas, jei tasai kolektyvas jam palieka laisvę galvoti. Individas turi tik vieną teisę – vykdyti sprendimus, kurie yra paremti valstybės reikalavimais. Tačiau faktiškai valstybės vardu kalba ne ji pati, o už ją kalba laikinas jos vadas.

Maccina nurodo, kad fašistinėje valstybėje „vado asmuo faktiškai veikia ir įsakinėja savo vardu. Čia asmuo nusilenkia ne kuriam nors aukštesniajam pradui, bet kitam asmeniui, kuris šito nusilenkimo dažnai reikalauja tik savo vardu. Todėl ir visuomeniniame gyvenime šitoks autoritetas dažniausiai yra tik priverčiamoji galia, paremta fizine arba moraline prievarta“ (25, 269). Taigi valstybės ir jos vardu kalbančio vado autoritetas fašistinėje valstybėje remiasi ne žmogaus asmens vertingumu, o aklu totalinio paklusnumo reikalavimu. Tai nėra tikras autoritetas, kadangi jis yra dirbtinai sudievinamas: čia dingsta asmenybės, jų valios, lieka tik vado valiai palenkta masė, kurios akyse tokios valstybės vadas užima vos ne Dievo vietą.

Vadinasi, atmetamas aukščiausias Kūrėjo autoritetas ir jo įstatymai. Krikščioniškojo mokyimo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir jo asmens vertingumą bei nedisponuojamumą, tokia nuostata jaunosios kartos katalikų intelektualams buvo nepriimtina. Tai laikyta nukrypimu, neišvengiamai vedančiu į diktatūrą. Taigi fašistinė diktatūra – vienintelis galimas tokios valstybės valdymobūdas. Tačiau fašistinė diktatūra neturi ateities, yra laikina; nors „suvalgusi vokiečių tauta kaip naivus avinėlis atsidavė Hitleriui“, reikšdama jam visišką paklusnumą, tačiau anksčiau ar vėliau ji savo vertingumą suvoks ir pareikalas savo teisių gerbimo. Taigi, F. Kemėšio žodžiais tariant,

fašistinė diktatūra galinti egzistuoti tik „išimtinai nenormaliais laikais“ (26, 894) ir ne visoms tautoms ji priimtina.

Kemėšio nuomone, lietuviai, nors ir pasižymi ramumu bei rimtumu, moka gerbti autoritetą, bet žino ir savo vertę. Todėl „Lietuvai negali būti priimtina jokia diktatūra: nei asmens, nei grupės, nei partijos“ (26, 895), taigi ir tokios valstybės, kuri remiasi vien asmens, grupės ar partijos vienvaldiškumu, totalumas. Tokios valstybės totalumui jaunosios kartos katalikų intelektualai bandė priešpriešinti tautinės (organiškos) valstybės sampratą.

Maceina samprotavo taip: jeigu individas yra palenktas žmonių giminei, o šitas giminės aukščiausias gyvenimo laipsnis yra valstybė, tai ir žmogus kaip individas yra palenktas valstybei. Valstybė yra palaikantis, tvarkantis ir normuojantis principas. Tačiau individas pasidaro priklausomas nuo aukštesnio už jį valstybės gyvenimo tik tiek, kiek jis įsijungia į visuomeninę sritį. Visuomeninėje kategorijoje, pasak Maceinos, „valstybė yra aukštesnis pradas už individą“, bet „organinė valstybė sau palenkia ne patį individo principą, ne patį gamtinį žmogaus pradą savyje, bet jo veiksmus, jo konkretų ir aktyvų gyvenimą, nes tik šiuo gyvenimu individas įsijungia į visuomeninę kategoriją“ (25, 268).

Ta skirtumą tarp fašistinės ir tautinės (organiškos) valstybės paryškina S. Šalkauskis, kuris turėjo didelės įtakos jaunosios kartos katalikų intelektualams, taip pat ir rengiant 1936 m. deklaraciją. Jis pastebi, kad ir fašistai savo totalitarinę valstybę vadina „organine demokratija, bet jų valstybė labai skiriasi nuo „romuviečių“: „fašistai siekia visą gyvenimą palenkti vievingai valstybei, o „romuviečiai“ siekia sufederalizuotos diferenciacijos“ (27, 244). Žmonės iš prigimties yra socialūs ir jungiasi į įvairaus tipo bendruomenes: pasaulėžiūrinės, profesinės,

tautines ir kitokias. Tokių bendruomenių vidinį gyvenimą tvarko prigimtinė teisė. Todėl valstybė gali joms duoti „pozityvios teisės“ pagrindus ir turi derinti jų veiklą, jas saugoti ir globoti, tačiau negali į jas giliau veržtis ir naikinti prigimtinės teisės nuostatų, pagal kurias šios bendruomenės susikūrė.*

Taigi jaunosios kartos katalikų intelektualų puoselėta organiška valstybė yra tokia, kurioje šalia pozityvios teisės galioja kitokia teisė ir į jos sferą valstybė negali kištis. Šia prasme organiškoji valstybė aprėpia daug mažiau negu fašistinė valstybė, nepripažįstanti jokios nepriklausomos ir jos sferą ribojančios teisės. Vadinasi, katalikiškame kontekste organiškumas yra valstybę ribojanti, fašistiniame kontekste – valstybės totalumą kurianti sąvoka (2, 219).

Organinėje valstybėje nei valstybė, nei pilietis nėra aukojami vienas kitam. Asmenybė organinės valstybės filosofijai yra aukščiau už individą ir valstybę. Taigi manyta, kad šis personalistinis principas ir jo praktinis taikymas gali apsaugoti valstybę nuo autotitarizmo vienašališkumo ir išspręsti konfliktą tarp valstybės ir individo, paisant abipusių interesų.

Nors organinės valstybės galia individo atžvilgiu sumažėja, tačiau totalumo siekis išlie-

* Tikslios ribos tarp prigimtinės ir pozityviosios teisės 1936 m. Deklaracijos autoriai nenubrėžė. Vėlesnėje deklaracijoje „I pilnutinę demokratiją“, kurią išėivijoje beveik tie patys žmonės, pritraukę jaunesnių, veikdami Lietuvos Fronto Bičiulių vardu, paskelbė 1954–1955 m. (1992 m. perspausdinta Lietuvoje), randame daugiau detalių, ypač švietimo srityje. Pagal prigimtinę teisę vaikus auklėja tėvai, kurių kompetencijai priklauso bendros auklėjimo krypties, bendros mokyklos dvasios nustatymas. Švietimo srityje valstybės interesai yra riboti. Ji nustato tik bendrą švietimo lygį, mokomųjų dalykų programas, rūpinasi tautiniu auklėjimu bei valstybingumo ugdymu. Mokykloms reikalingas „tėvų teisių ir iš bendrosios gėrovės einančių valstybės teisių sambūvis“ („I pilnutinę demokratiją. Kaunas, 1992. P. 11.). Katalikišku požiūriu, naciai, vertę Hitleriui melstis vaikus, griovė iš prigimties teisės kylančias tėvų teises.

ka. Tačiau šis siekis ir jo pobūdis yra žymiai siauresnis nei fašistinėje valstybėje. Iš esmės jis orientuotas ne į valstybės ribų plėtimą ir individo visaapimančią pajungimą valstybei, o tik jo į tautinio pagrindo išsaugojimą. Pasak Maceinos, „totalumas tautinėje valstybėje yra ne kas kita kaip viešojo gyvenimo persunkimas tautiniu pradū“ (22, 229). O pati „tautinė valstybė iš tikrųjų reiškia ne ką kitą, o tik tautos valią gyventi ir kurti“ (25, 269).

Kitai tariant, Lietuva suprantama kaip tautinė valstybė, kurioje atsispindilietuvių kultūra ir kuri globoja ir gina lietuvių tautos interesus. Maceina teigia, kad teisiniu požiūriu visi šalies piliečiai, nepaisant jų tautinio tapatumo, turi tas pačias teises. Tačiau valstybė negali vienodai traktuoti ir tautiečius, ir svetimų tautybių piliečius arba vadinamąsias tautines mažumas. Ta proga jis rašė: „Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tikrai valstybės gyventojai. Jie gali naudotis visomis tautiečių teisėmis, bet negali turėti tų pačių privilegijų kaip tautiečiai“ (22, 229). Kokios turėtų būti tos tautiečių privilegijos, jis detaliau nepaaiškina.

Maceina akcentuoja tautinės valstybės vaidmenį formuojant tautinę kultūrą. Kadangi tauta kultūrinėje kūryboje pasireiškia ryškiausiai, tai čia „privatinė iniciatyva turi užleisti vietą viešajai iniciatyvai“, t. y. susilaukti visapusiško valstybės palaikymo. Čia Maceina turi galvoje ypatingą savo tautinės kultūros rėmimą. O per ją ir tautos ugdymą, suprastą plačiausia prasme. Tauta, jo nuomone, turi nuolat tobulėti ir vystytis. Tačiau šis vystymasis nesiremia „krauju“, nes jo tikslas nėra grynti savo rasę, kaip teigė Hitleris, o tik vis geresnių sąlygų tautos saviraiškai ir savisklaidai sudarymas.

Tiesa, Maceina pripažino, kad tautinės mažumos yra „tautos kūno skaldytojos“, dėl to

mažoms valstybėms labai sunku prieš jas atsilaikyti. Negana to, Maceinai atrodė, kad mažumos tautinėje valstybėje „niekad nesutaps su tautos kūnu ir neišsijungs į jos organizmą“ (22, 229) Tad kokią laikyseną tautinė valstybė turėtų užimti tautinių mažumų klausimu?

Maceinos teigimu, tautinių mažumų klausimą galima spręsti trimis būdais. Pirma, svetimtaučius galima bandyti „įjungti į tautos kultūrą ligi nutautinimo“. Kitai tariant, juos asimiliuoti. Akivaizdu, kad vien ši nuostata skiria Maceiną nuo nacių, bandžiusių ne asimiliuoti, bet išvalyti (fiziškai sunaikinant). Reikia pastebėti, kad ši nuostata artima dabartinei JAV ir Europos Sąjungos šalių praktikai, kai su valdžios parama stengiamasi atvykusius į šalį gyventi ir dirbti kuo greičiau išmokyti kalbos ir integruoti į krašto gyvenimą. Beje, tokios nuostatos laikosi ir dabartinė Lietuvos valdžia.

Antra, svetimtaučius galima iškelti į savo valstybę. Tam būtina prievarta ir radikalios priemonės. Tačiau A. Maceina niekur nekalba, jog tam norėtų vartoti prievartą (netgi atvirakčiai, pasisako prieš bet kokias radikalias priemones), o be prievartos, tai nieko daugiau negu parama norintiems emigruoti. Beje, tokį tautinių mažumų klausimo sprendimą siūlė tuometiniai sionistai, puoselėję viltį anksčiau ar vėliau įkurti žydų valstybę, į kurią galėtų atvykti žydai iš viso pasaulio. (Ir dabar kiekvienas žydas, gyvenantis svetur, laikomas potencialiu Izraelio valstybės piliečiu, kuriam suteikiama pirmumo teisė.)

Trečia, tai galimybė jiems leisti pasilikti „kaip svečiams bei besinaudojantiems prieglaudos teisėmis“ (22, 230). Deja, šios trečios galimybės Maceina neryškina. Todėl, nežinant, ką jis turėjo galvoje, galima tik spėti, kad prieglaudos bei svečių teisės galėtų apimti ir kultūrinę autonomiją. Kiekvienu atveju joms, atrodo, priklauso ir individualios piliečių teisės.

Tačiau aiškesnių užuominų apie kultūrinę autonomiją nėra.

Taigi, kaip matėme, Maceinos tautinės valstybės samprata skiriasi nuo fašistinės valstybės. Taip pat skiriasi ir požiūriai į individą ir jo vietą valstybėje. Fašizmas, išskeldamas valstybę ir suteikdamas jai galią (per tautos vadą) skirstyti žmones, juos rūšiuoti, iš esmės tokiu būdu ją sudievina. Eilinio piliečio akyse ji užima Dievo vietą. Tokiu būdu atmetamas aukščiausias Kūrėjo autoritetas ir jo įstatymai. Dievo suteikti žmogui prigimtiniai įstatymai, kaip ir individo teisės bei laisvės, tampa fašistinės valstybės prerogatyva.

Maceinos tautinei valstybei taip pat nesvetimas totalizmas, tačiau jis kur kas silpnesnis, yra ne kas kita kaip viešojo gyvenimo persmelkimas tautiniu pradū, savo tautos interesų gynimu ir globa, kartu pripažįstant visiems piliečiams, nepaisant jų tautinio tapatumo, lygias teises valstybėje. Ir nors Maceina linkęs pripažinti tam tikrų privilegijų tautiečiams galiomybę, kaip saugą nuo mažumų, tačiau jis nelingęs tautinių mažumų klausimo spręsti tokiais radikaliais būdais, kaip tai darė Hitleris.

Kita vertus, galima manyti jog Maceinos siūlyti tautinių mažumų klausimo sprendimo būdai buvo savotiška reakcija į tuometinę situaciją, kai visas „viešas gyvenimas, ypač ekonominė-materialinė sritis buvo kitataučių rankose, o lietuviai, jo žodžiais tariant, realiai turėjo „mažiau teisių nei krašte gyvenantis kitatautis, tvarką jo reikalus“ (22, 229). Tiesa, tai buvo raginimas lietuviams nenusileisti svetimtaučiams savo šalyje, jaustis tikraisiais piliečiais, galinčiais apginti savo tautos ir valstybės interesus. Tiesa ir tai, kad tai buvo greičiau dvasinis ir moralinis paraginimas, neturėjęs aiškesnės veiksmų programos. Todėl vadinti Maceiną „lietuviško fašizmo ideologu“, kaip tai daro Donskis, geriausiu atveju yra aiškus

perdėjimas, pagimdytas paviršutiniško požiūrio, neįsigilinus į jo raštus, o galbūt ir noras suklaidinti visuomenę, mesti tariamos kaltės šešėlį ir ant katalikų, bandant pavaizduoti juos būsimos kruvinos žydu tragedijos Antrojo pasaulinio karo metais krikštateiviais.

Tačiau faktai rodo ką kitą. Būtent katalikų dvasininkai buvo pirmieji tarp tų, kurie gelbėjo žydus karo metais. Valstybinio Vilniaus Gano žydu muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas daugiau kaip 2300 šeimų, Lietuvos teritorijoje gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas. Jame yra 136 dvasininkai (28, 225–235). Tarp jų – J. Stakauskis, P. Jakas ir kt.

Taigi jaunosios kartos katalikų intelektualams iš esmės nei fašizmo skelbiama rasizmo teorija, nei fašistinės valstybės totalizmas buvo nepriimtinas. Kita vertus, buvo akivaizdu, kad fašistinės valstybės sugebėjo išspręsti daugelį ekonominių bei socialinių problemų, su kuriomis susidūrė šalyse ekonominės krizės metais. Todėl natūralu, kad katalikų intelektualams rūpėjo pasiaiškinti, kaip tai joms pavyko padaryti.

3. Fašizmo socialinės ekonominės politikos vertinimas

Nuo pat savo atsiradimo visuomeninio gyvenimo arenoje fašistai skelbėsi pašaukti įveikti du kraštutinumus: kapitalistinės gamybos liberalizmą ir socialistinio ūkio totalitarizmą. Tos jų ambicijos buvo ne tik teoriniai samprotavimai, bet pamažu imta juos įgyvendinti. Ilgainiui fašistinių valstybių (ypač Vokietijos) realūs pasiekimai sprendžiant opias ūkio ir socialines problemas, auganti jų ekonominė galia atrodė gana patraukliai. Ji pelnė vis didesnės visuomenės dalies simpatijas ir Lietuvoje, kur ūkio reikalai dėl ekonominės krizės atrodė gana prastai. Tad natūralu, kad jaunesiems katalikų intelektualams kilo reikalas pasiaiš-

kinti, kur glūdi fašistinių valstybių vykdytos ekonominės politikos sėkmės priežastys.

Buvo pripažinta, kad didžioji tos sėkmės dalis susijusi būtent su fašistinės valstybės funkcionavimo ypatumais, jos galimybėmis totaliai valdyti įvairias gyvenimo sritis. Ir pirmiausia pačią svarbiausią ir labiausiai lemiančią visuomenės gerovę, o kartu ir jos požiūrį į valdžią, – ekonominę bei socialinę sritį.

Ta proga Kemėšis nedviprasmiškai nurodė, kad ekonominiai reikalai fašistinėje valstybėje yra svarbiausi. Todėl visa krašto ekonomika čia privalanti visų pirma tarnauti ir dirbti valstybės labui: ir pramonė, ir prekyba, ir pagaliau žemės ūkis turi būti „įkinkyti“ tam tikslui pasiekti (5, 245–246). Visi svarbiausi valstybės postai ir centre, ir provincijoje turėjo būti užimti fašistų partijos žmonių. Partijos nariai laikomi valstybės tarnautojais: jų pareiga ne tik padėti sekti opoziciją, bet ir prižiūrėti, kad būtų vykdomi valdžios nutarimai, ypač ekonomikos srityje. Tačiau skirtingai nuo socializmo, kuris reikalauja nacionalizuoti žemę ir gamybos priemones, fašizmas pripažino nuosavybę kaip priemonę individo iniciatyvumui ir kūrybingumui palaikyti ir manė esant valstybei naudingą dalyką. Kartu gana lanksčiai bandė apibrėžti jos naudojimo ribas ir sąlygas.

Kaip pavyzdį Kemėšis nurodo Italijos fašistų aprobuotą „Darbo sutarties“ (1926) tekstą, kuriame nusakomi valstybės ir privataus kapitalo santykiai. Viename jos paragrafe nedviprasmiškai konstatuojama, kad, valstybės požiūriu, „gamybos srityje privatinė nuosavybė yra sėkmingiausia ir naudingiausia nacijos interesų vykdymo priemonė“ (5, 245). Tačiau kitame paragrafe jau skelbiama: „kadangi privatinės gamybos priemonių organizacija yra nacijos susirūpinimo objektas, tai įmonės organizatoriai yra atsakingi valstybei už gamybos kryptį“. O toliau tiesiai nurodoma: valsty-

bė įsikiša į ekonominę gamybą tik tada, kai privatinė iniciatyva yra nepakankama arba kai visai jos nėra ir kai politiniai valstybės interesai to reikalauja. Šis „įsikišimas gali reikštis kontrolės, pagalbos ar tiesioginės vadybos forma“ (5, 245).

Taip pabrėžiant ekonominius visuomenės interesus ir įvairių jos grupių interesų paisymo būtinumą, buvo siekiama stiprai laikyti ekonomikos vadžias vyriausybės rankose. Todėl galima sutikti su Kemėšiu, kuris visą fašistinės valstybės ekonomiką apibūdino kaip „reguliuojamo ir kontroliuojamo kapitalizmo ekonomiką“ (5, 245).

Katalikų intelektualai atkreipė dėmesį ir į tai, kad nemažą sėkmę fašizmui lėmė ir ta aplinkybė, kad jis laikėsi gana savitos ekonominės politikos. Kemėšis pastebi, kad fašizmas neprotegavo nė vienos klasės, visas lygiai stengėsi įkinkyti į tarnybą valstybei. Tiesa, iš pradžių fašizmui pritarė aukštesnieji (kapitalistų ir dabdavių) bei vidutinieji (smulkūs prekybininkai ir amatininkai) sluoksniai. Kapitalistams ir darbdaviams režimas buvo priimtinas, nes buvo pasirengęs apsaugoti kraštą nuo socializmo su visais nacionalizavimo padariniais. Privatinės nuosavybės institutas čia buvo išsaugotas. Nuosavybė palikta visiems jos turėtojams (išskyrus žydų tautybės asmenis). Tai labai pririšo prie ekonominio vežimo visus tuos, kurie turėjo kokią nors nuosavybę. Tiesa, visi įmonių savininkai nebegalėjo turėti milžiniškų pelnų (valstybė vykdė kapitalo judėjimą šalies ribose ir neleido laisvai išvežti į užsienį), bet buvo palikti kaip savo įmonių vedėjai ir vadovai. Kartu iš jų pareikalauta ir didesnės atsakomybės už gamybos rezultatus.

Vidurinieji sluoksniai (įvairūs amatininkai ir smulkūs prekybininkai) buvo dėkingi fašistų vyriausybei už jos pastangas remti ir ginti jų reikalus bei interesus tiek šalyje, tiek už jos ribų.

Ūkininkams valdžia padėjo technika ir naujomis mašinomis, kurios įgalino pakelti žemės ūkį ir pagerinti ūkininkų gyvenimą (5, 246).

Tokios didelės paramos ir globos saviesiems verslininkams ir ūkininkams tautininkų valdžia nerodė. Natūralu, kad matant, kaip Lietuvoje vis labiau įsigali svetimas kapitalas, žlugdydamas vietinės gamybos plėtotę ir smulkiuosius ūkininkus, stebint tautininkų vangų požiūrį į savų verslininkų luomo ugdymą ir jų interesų gynimą, katalikams fašistinės valstybės laikysena savųjų verslininkų interesų gynimo požiūriu negalėjo nekelti simpatijų. „Naujosios romuvos“ klubo susirinkimuose svarstant paramos lietuviškam verslui galimybes, miestų atlietuvinimą, padedant įsitvirtinti juose lietuviams verslininkams, kaip pavyzdys rodoma fašistinės valstybės parama saviesiems verslininkams (29).

Darbininkija, pastebi, Kemėšis, iš pradžių į fašistų režimą žiūrėjo su nepasitikėjimu. Tačiau darbininkams, nors ir pareikalavo iš jų pasiaukojančio darbo, tvarkos ir drausmės, valdžia sugebėjo užtikrinti darbo vietą ir pakankamai neblogą, palyginti su kitais kraštais, pragyvenimo lygį (5, 246). Tokia politika atėmė pagrindą klasių kovai, sumažino įtampą tarp jų, nes klasės buvo vertinamos vienodai, ir visas stengiamasi įkinkyti į bendrą darbą valstybės labui – visuotinės gerovės ir valstybės gailios kūrimui. (Čia dera prisiminti, kad dauguma nacionalsocialistų partijos ir fašistų partijos lyderių patys nebuvo kilę iš kilmingųjų tarpo, atvirkščiai, daugelis savo kilme sietini su žemaisiais visuomenės sluoksniais, tačiau sugebėjo padaryti karjerą ištikimai tarnaudami vadams.) Fašizmui rūpi ne tik bendras visų klasių ir sluoksnių įkinkymas į bendrą darbą valstybės labui, bet ir to darbo ekonominis rezultatas – ekonominė ir ūkinė šalies pažanga. Todėl galima suprasti, pastebi Kemėšis, kodėl fa-

šizmo taip nuoširdžiai nekenčia „visi marksizmo šalininkai, kurie tik iš klasių kovos semia savo išmintį ir su ja sieja savo ateitį“ (5, 246). (Ne išimtis čia buvo ir tuo metu pogrindyje veikusi Lietuvos komunistų partija.)

Visų klasių „įkinkymas“ į darnų bendradarbiavimą ir sudarė korporacinės ūkio sistemos šerdį. Ji rėmėsi nuostata, kad atskirų ūkio šakų darbdaviai ir dirbantieji vienytųsi į savo organizacijas, kad tokiu būdu jie galėtų geriau išreikšti savo interesus, o valstybė galėtų geriau juos suprasti ir padėtų teisingiau įgyvendinti. Savo ruožtu kiekvienos gamybos ar prekybos rūšies darbdavių profesinis vienetas turėjo susijungti su atitinkama darbininkų profesine organizacija ir su jais sudaryti bendrą korporaciją. Tokiu būdu toji korporacija taptų savotiška „tarpine“ institucija tarp individų grupės ir valstybės. Tačiau šis vienijimasis į korporacijas nebuvo savanoriškas, o greičiau prievartinis, grindžiamas valstybės interesais. Todėl jos buvo kuriamos iš viršaus, dirbtinai, mechaniškai, ir iš tikrųjų, P. Dielininkaičio žodžiais tariant, „tebuvo priemonė valstybei viską užgniaužti ir į savo rankas paimti“ (30, 318–319). Korporacijos judėjimo ženklų Dielininkaitis randa visoje Europoje ir ne tik joje. Jo manymu, korporatyvinių bandymų esti ir demokratinėse šalyse, ypač JAV, nors tenai šis žodis nevartojamas. Taip pat ir prievarta. Tiesa, ne visos fašistinės valstybės korporacijoms skyrė vienodą dėmesį.

Kaip pastebi Kemėšis, korporacijos Italijoje buvo daug toliau pažengusios negu Vokietijoje. Italijoje visi verslai ir visos profesijos buvo suskirstytos į 22 korporacijas. Vokietijoje visa ūkinė gamyba suskirstyta į 5 darbo sektorius, bet jų veikla taip pat buvo gerai apgalvota ir rūpestingai sutvarkyta (5, 246–247). Tačiau abiejose šalyse jos buvo kuriamos iš viršaus, t. y. steigiamos nedemokratiškai. Tiesa, jos didino valstybės galias, tačiau individo tei-

sių ir galių sąskaita. Todėl abejota, ar toks kelias Lietuvai priimtinas.

Laikytasi pažiūros, kad lietuviškoje organiškoje valstybėje korporacijos turėtų kurtis iš apačios, savanoriškai. Taip Dielininkaičio teigimu, būtų pripažintas žmonių prigimtinis polinkis jungtis į įvairias bendruomenes. Juolab kad pats žodis „organiškas“ reiškia ne kokią nors analogiją su kūnu, bet tik prigimtinių „visuomeninių pradų“ pripažinimą (30, 318–319). Viltasi, kad būtent tai įgalins individus iš tikrųjų bendromis jėgomis ginti savo prigimtines teises ir interesus.

Deklaracijoje „Į organiškiosios valstybės kūrybą“ ta proga teigiama: „šitokia korporatyvinė santvarka yra priešinga pseudo-korporatizmui, kuri esti įrankis vienai grupei viešpatauti arba priedanga politinėms bei visuomeninėms laisvėms panaikinti. Čia siūlomas korporatyvizmas yra ne etatinis, bet draugijinis, kuris organiškai išaugtų iš mūsų krašto gyvenimo sąlygų. Korporacijas sudarytų laisvos, aukštesnių organų kontroliuojamos, darbdaivių, darbininkų ir techninio personalo profesinės sąjungos“ (31, 173).

Tikėtasi, kad joms formuojantis, ilgainiui, valstybė perleistų ir dalį savo funkcijų. Taip būtų sudarytos sąlygos savivaldos idėjai plėsti ne tik ekonominės veiklos sferoje, kuri valstybei esanti svarbiausia. Vadinas, viena vertus, jaunosios kartos lietuvių katalikų intelektualai korporacijų kūrimą suprato irvertino kaip galimybę didinti valstybei savo galią, darant įtaką ir kontroliuojant žmonių jungimąsi į organizacijas. Kita vertus, korporacijose jie apčiuopė ir galimybę tą valstybės visagalybę riboti ir netgi, puoselėjant korporacijų autonomiškumą ir vidinę demokratiją, kreipti ją decentralizacijos linkme. Tomis nuostatomis ir buvo grindžiamas katalikų propaguotas „naujojo humanizmo“ visuomenės modelis.

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti tokias išvadas.

1. Jaunosios kartos lietuvių katalikų intelektualai fašizmą ir nacionalsocializmą suvokė kaip reiškinį, akumuliusį daugelį socialinių, politinių ir ekonominių idėjų, kurios jaudino visuomenę. Jų siūlyti opių problemų sprendimai atrodė neįprasti, radikalūs ir tai skatino katalikų intelektualus, kupinus jaunatviško entuziazmo ir aistringą tikėjimo socialinio teisingumo atkūrimo galimybe, įdėmiau įsižiūrėti į šį laiko ženklą ir bandyti jį įvertinti krikščioniško mokyimo požiūriu.

2. Jaunosios kartos katalikų intelektualai pripažino, kad šio reiškinio atsiradimą nulėmė Pirmojo pasaulinio karo padariniai, padidinę socialinę ir ekonominę bei demokratinio valdymo krizę, kurios pasekmes labiausiai patyrė Italija ir Vokietija. Būtent čia ir fomavosi naujas požiūris į demokratiją, valstybę ir jos funkcionavimą. Stengdamiesi giliau suvokti šio reiškinio prigimtį ir pobūdį, katalikai skyrė dvi jo apraiškas – fašizmą ir nacionalsocializmą. Būtent antrasis katalikams ir kėlė didžiausią nerimą, nes siejosi su propaguota tam tikra istorijos samprata, kur vokiečių (arijų) rasei tenka žmonijos išganytojos vaidmuo. Tas išganymas einąs per menkesnių rasių, pirmiausia žydų, sunaikinimą. Rasių nelygiavertiškumo teorija, kurią skelbė ir kuria grindė savo veikimą naciai, prieštaravo ne tik mokslo žinioms, bet buvo priešinga ir Katalikų bažnyčios mokymui. Nacių valstybė „nacionalizavo“ prigimtines žmogaus teises ir laisves, prisiimdama teisę nustatyti individo savisklaidos sąlygas ir rėmus, kartu visiškai disponuoti ir individo dvasiniu gyvenimu. Taip valstybė užėmė visagalio Kūrėjo vietą. Krikščioniško mokyimo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir asmens vertingumą bei nedisponuojamumą, tokia nuostata, aišku, katalikams buvo nepriimtina ir laikyta

nukrypimu, kuris neišvengiamai vedąs į diktatūrą.

3. Fašizmą jaunosios kartos katalikų intelektualai suprato labiau kaip politinį judėjimą, kuriam svarbu pakeisti valstybės valdymo formą siūlant korporatyvinį valstybės modelį. Jie pripažino, kad fašistinė valstybė, nors ir pajungė individą savo valiai, atimdama iš jo demokratijos sąlygomis puoselėtas laisves, tačiau kartu ėmėsi ginti ir globoti individą, kaip kokios nors korporacijos narį. Pripažinta, kad korporatyvinis visuomeninio gyvenimo sutvarkymas žymiai sumažino socialinę įtampą, kai valstybė ėmėsi prižiūrėti korporacijų reikalus, telkti juos bendram valstybės labui, o svarbiausia ginti jų interesus šalyje ir užsienyje. Šitaip valstybė suteikė visuomenei aiškia raidos kryptį. Būtent tokios valstybės pagalbos, ypač saviems verslininkams ir ūkininkams, katalikų intelektualai pasigedo Lietuvoje, valdomoje tautininkų, kurie nebuvo sukūrę jokios aiškesnės šalies socialinės ekonominės raidos programos.

4. Kartu jaunieji matė ir korporatyvinio modelio trūkumą, kuris pasireiškė tuo, kad korporacijos buvo valstybės kuriamos „iš viršaus“, neatsižvelgiant į individo laisvę ir apsisprendimą. Tačiau manė, jog tai galima ištaisyti, patikint tai atlikti patiems individams. Vil-

tasi, kad tokiu būdu sukurtos korporacijos ilgainiui galėsiančios perimti ir kai kurias funkcijas iš valstybės. Taigi, jei fašistai korporacijoje išvelgė priemonę valstybės galią stiprinti ir jos įtakai plėsti, tai jaunosios kartos katalikų intelektualai korporacijose matė būdą, kaip tą valstybės visagalybę mažinti.

5. Atskleisdami fašizmo esmines nuostatas ir parodydami jų praktinio įgyvendinimo socialinėje ekonominėje srityje rezultatus, jaunieji katalikų intelektualai dar labiau menkino visuomenės akyse tautininkų, kaip fašizmo sekėjų, pretenzijas būti tautos vedliais. Juolab kad tautininkų sugebėjimu vykdyti realias, būtinas reformas tuo metu abejojo ne tik nemaža katalikiškosios visuomenės dalis. Kita vertus, stiprėjant socialinei įtampai tarp įvairių socialinių sluoksnių, didėjant nepasitenkinimui tiek dėl tautininkų valdžios socialinės veiklos stokos ir politinio ambicingumo, apsunkinančio pastangas ieškoti sutarimo ir bendradarbiavimo su visuomene, tiek dėl Katalikų bažnyčios vadovybės „santūrios“ laikysenos valdančiųjų atžvilgiu, tiek dėl senųjų krikščionių demokratų veiklos vangumo ir tam tikro uždarumo, didėjo naujų, konkretesnių socialinio politinio gyvenimo alternatyvų Lietuvai poreikis. Tokia alternatyva ir tapo „naujojo humanizmo“ visuomenės modelis.

LITERATŪRA

1. Maiminas I. Teorijos ir tikrovė. Buržuazinių socialinių ekonominių teorijų ir programų Lietuvoje kritika (1919–1940). Vilnius, 1960.

2. Skrupskelis K. Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas // *Naujasis Židinys – Aidai*. 1999. Nr. 4.

3. Donskis L. Antanas Maceina: doktrininis intelektualas XX amžiaus lietuvių kultūroje. // *Akiračiai*, 1997. Nr. 3 (287)– 4(288).

4. Butkus P. Antanas Maceina: tarp solidarizmo ir totalitarizmo // *Iš Lietuvos sociologijos istorijos*. II knyga. Vilnius, 1999.

5. Kemėšis F. Krikščioniškosios ekonomijos linkme. Vilnius, 1997.

6. Hobsbawm C. Kraštutinumų amžius: trumpasis XX amžius (1914–1991). Vilnius, 2000.

7. Hitleris A. Mano kova. // *Diena*. 1939 Nr. 30.

8. Šalkauskis S. Raštai T. 1. Vilnius, 1993.

9. Prunskis J. Lietuvos žydai ir holokaustas // *LKMA Metraštis*. T. 14. Vilnius, 1999.

10. *Encyclopedia Judaica*. T. 11.

11. *Lietuvių enciklopedija*. T. 2. Boston, 1956.

12. Daulius A. (S. Yla). *Komunizmas Lietuvoje*. Kaunas, 1937.
13. Tamošaitis I. *Fašizmas* // *Vairas*. 1933. Nr. 4.
14. Truska A. A. *Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1995.
15. Maceina A. *Tautinis pašaukimas* // *Židinys*. 1933. Nr. 8.
16. Reiny M. *Rasizmo problema*. Kaunas, 1939.
17. Liulevičius V. *Lietuvių išeivija: tautai nuostolis ar pelnas?* // *Lituanistikos instituto 1981 m. suvažiavimo darbai*. Chicago, 1981.
18. Gustainis V. *Socialinis klausimas ir eugenika* // *Naujoji romuva*. 1937. Nr. 8.
19. *Židinys*. 1933. Nr. 4.
20. Maceina A. *Atitautinimas ir jo būdai* // *Židinys*. 1933. Nr. 1.
21. Dirmeikis B. T. *Gyvenimas be pasaulėžiūros* // *Vairas*. 1939. Nr. 25.
22. Maceina A. *Tauta ir valstybė* // *Naujoji romuva*. 1939. Nr. 11.
23. Donskis L. *Tarp Karlailio ir Klaipėdos*. Klaipėda, 1997.
24. Banevičius A. *Musolinis – fašizmo krikštatevis*. Kaunas, 1998.
25. Maceina A. *Individas, asmuo ir valstybė* // *Naujoji romuva*. 1936. Nr. 12.
26. Kemėšis F. *Korporatyvizmas Lietuvoje* // *Naujoji romuva*. 1935. Nr. 49.
27. Šalkauskis S. *Romuviečių deklaracija* // *Naujoji romuva*. 1936. N. 11.
28. Sakaitė V. *Lietuvių kunigai žydų gelbėtojai* // *LKMA Metraštis*. T. 14. Vilnius, 1999.
29. *Menininkai ir literatai verslų sulietuvinimo reikalu* // *Verslas*. 1933. Nr. 48; Briedis A. *Kodėl skelbiamas miestų sąjūdis?* // *Verslas*. 1936. Nr. 49.
30. Dielininkaitis P. *Korporatyvinė santvarka organiškoje valstybėje* // *Naujoji romuva*. 1936. Nr. 14.
31. *Į organiškiosios valstybės kūrybą* // *Naujoji romuva*. 1936. Nr. 8.

THE STANDPOINT OF INTELLECTUAL CATHOLIC YOUTH ON FASCISM AND NATIONAL-SOCIALISM IN LITHUANIA BETWEEN TWO WORLD WARS

Valdas Pruskus

Summary

Intellectual Catholic of young generation (such as A. Maceina, P. Dielininkaitis, F. Kemėšis and others) perceived fascism and national-socialism as a phenomenon containing many social, political and economical ideas which caused an anxiety of the society. The young Catholics believed that the rise of this phenomenon was predetermined by the results of the First World War which deepened the social and economical crisis as well as the crisis of democratic governance. The consequences of this crisis were mostly suffered by Italy and Germany. Exactly here the new standpoint on democracy, a state and its functioning was being formed. Trying to understand more deeply the origin and character of this phenomenon, the intellectual Catholic youth singled out two expressions of it – fascism and national-socialism. The latter (national-socialism) caused the most anxiety for them, because propagated specific conception of history. According to this conception the German (Nordic) race had to play the role of the Saviour of the Mankind. This salvation ought to be realized through a mass extermination of races of lower level, first of all, Jews. The theory of race inferiority preached by the Nazi and used by them as foundation of their activities,

was antiscientific, and this was persuasively proved in the study of M. Reiny.

It was also at variance with the doctrine of Catholic Church, because the state of Nazi „nationalized“ the natural human rights and freedoms by assuming the right to determine the conditions and limits of a self-expression of an individual and simultaneously to dispose completely the spiritual life of the individual. So the state occupies the place of the Almighty. From the standpoint of the Christian doctrine asserting a freedom of an individual and the worth and undisposability of a person, such position was, of course, unacceptable to Catholics and was considered as a deviation guiding to a dictatorship.

Intellectual Catholic youth interpreted fascism as a political movement, aiming to establish the corporate model of state. They recognized that although the Fascist state completely subjugated an individual, depriving him of the freedoms cherished under conditions of democracy, it also committed itself to protect and ward the individual as a member of the specific corporation. They recognized that corporate management of public life considerably reduced the social tensions in fascist states, where the state put

under control corporations directing them to serve for welfare of the whole state. Most important, it protected their interests within the state and abroad. The intellectual Catholic youth missed such assistance, especially to businessmen and farmers, in Lithuania governed by *tautininkai*, who had no clear program of social and economical development.

At the same time, the youth saw an imperfection of the corporate model: a state was formed by the „top“, not taking into consideration a freedom and a self-determination of an individual. However, they

supposed that the situation can be improved by individuals themselves. They hoped that the corporations, established in such way, in a course of time will be able to assume some functions of the state as well. So, the fascists interpreted corporations as a means to strengthen the power of the state and to extend its influence and intellectual Catholic youth considered them a way to reduce an omnipotence of the state pursuing its decentralization.

Key words: Catholicism, fascism, nationalsocialism, theory of races, social and economical politics

Įteikta 2001 03 29